

Indian Streams Research Journal

International Recognized Multidisciplinary Research Journal

ISSN : 2230-7850

Impact Factor : 4.1625(UIF)

Volume -6 | Issue - 2 | March - 2016

“प्राचीन, मध्ययुगीन व पेशवेकाळातील खानदेशातील राजकीय परिस्थिती”

पी.एस.सोनवणे

इतिहास विभाग , जिजामाता महाविद्यालय, नंदुरबार.

प्रस्तावना :-

प्राचीन खानदेश :- खानदेशमध्ये तापीच्या परिसरात प्रागऐतिहासिक काळात वसाहती होत्या. ही गोष्ट प्रकाशे येथे झालेल्या उत्खनावरून सिद्ध झाली आहे. महाभारतात तोरणमाळचा राजा युवानाश्व याचा उल्लेख आहे. त्याने पांडवांचा पक्ष स्वीकारलेला होता. युवानाश्व राजाचे स्वतंत्र राज्य होते. ऐतिहासिकदृष्ट्या तोरणमाळचा प्रदेश प्राचीन असून या प्रदेशात अधिक संशोधन होण्याची आवश्यकता आहे. मौर्यकाळात खानदेशभागापर्यंत सम्राट अशोकाच्या सत्तेचा विस्तार झाला होता. हे देवटेक येथील शिलालेखावरून स्पष्ट होते. सम्राट अशोकाच्या निधनानंतर दक्षिणेकडील सातवाहनांनी खानदेश प्रदेशावर वर्चस्व प्रस्थापित केले. नाशिक लेण्यातील एका शिलालेखावरून सातवाहन सम्राट दुसरा याची सत्ता इ.स. पूर्व दुसऱ्या शतकात खानदेशावर होती हे स्पष्ट होते.^१ इ.स. च्या पाचव्या शतकापासून खानदेशभागावर अभिरांची सत्ता प्रस्थापित झालेली दिसून येते. नाशिक येथील लेण्यातील शिलालेखावरून विरसेन अभिरांची सत्ता नाशिक व खानदेशभागावर होती असे दिसून येते. सुमारे दोन शतके अभिरांची सत्ता खानदेशावर असावी असे दिसते. अभिर राजे खानदेशात गौळीराजे म्हणून ओळखले जातात. अभिर या शब्दाचे रुपांतर अहिर असे असून आजही अहिर, शिंपी, सुतार इत्यादी जाती आहेत. अभिरांचा महाभारतामध्ये उल्लेख सापडतो.^२ खानदेशच्या इतर

भागात राष्ट्रकुटांची राजवट प्रदीर्घ काळ होती. खानदेशात अनेक ठिकाणी राष्ट्रकुटांचे ताम्रपट सापडलेले आहेत.^३ राष्ट्रकुटानंतर खानदेशवर यादवांची सत्ता प्रस्थापित झाली. खानदेशात यादवकालीन हेमांडपंथी मंदिरे अनेक ठिकाणी आहेत. मेथी, बळसाणे, चांगदेव, झोडगे इत्यादी ठिकाणी उत्कृष्ट हेमांडपंथी मंदिरे बांधलेले आहेत. बळसाणे येथील मंदिरे यादवकालीन स्थापत्य कलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. १३१२ पर्यंत खानदेशवर यादवांची सत्ता होती.^४ मुसलमानी राजवटीपूर्वी प्राचीन काळात खानदेशवर मौर्य, शुंग, सातवाहन, अभिर, राष्ट्रकुट, बदामीचे चालुक्य, शिलाहार, देवगिरीचे यादव इत्यादींची सत्ता होती.^५ प्राचीन काळातील खानदेशच्या इतिहासाचा प्रारंभ आसिरगड व तोरणमाळ या डोंगरी किल्ल्याच्या संदर्भापासून सुरु होतो. टॉलेमी या ग्रीक भूगोल शास्त्रज्ञाने तोरणमाळचा उल्लेख त्याच्या ग्रंथात ‘तिआतुरा’ या नावाने केलेला दिसून येतो. खानदेशला महाभारतकाळात खांडववनभूमी म्हणून संबोधले जात असे. ही भूमी श्रीकृष्णाची भूमी म्हणूनही ओळखली जात होती. म्हणून या प्रदेशात श्रीकृष्णाची भक्ती करणारे असंख्य लोक वास्तव्य करून होते.^६

मध्ययुगीन खानदेश :- १२९६ मध्ये अल्लाउद्दीन खिलजीचा सेनापती मलिक काफूरने खानदेशवर स्वारी केली. तेव्हापासून अठराव्या शतकापर्यंत हा भाग मुसलमानी वर्चस्वाखाली राहिला. तुघलक राजवटीच्या अमदानीत फिरोज तुघलकाने खानदेशचा कारभार फारुकीराजा मलिक नासिरखान याच्याकडे सोपविला होता. थाळनेर हे त्याचे केंद्र होते. फारुकी घराण्याची राजवट खानदेशवर जवळपास २०० वर्षे होती. त्यांनी स्वतंत्रपणे कारभार सांभाळला. फारुकी घराण्याचा राजा मलिक नासिरखान व त्यांचे वंशज यांना ‘खान’ ही पदवी होती. या घराण्यातील नासिरखानाच्या नावावरून या प्रदेशला ‘खानदेश’ या नावाने संबोधले जाऊ लागले.^७ मध्ययुगीन काळात खानदेशात फारुकी घराण्यातील शासकांचे राज्य होते. ६ जानेवारी १६०१ मध्ये अकबराने खानदेशातील आसिरगड हा महत्वाचा किल्ला जिंकून घेतला व तेव्हापासून खानदेश मोगल साम्राज्यात समाविष्ट करण्यात आला. आणि त्यावर मोगल राजपुत्र दानियलची नेमणूक करण्यात आली. त्यामुळे खानदेशचे स्वतंत्र अस्तित्व संपुष्टात आले.^८ सतराव्या शतकातील एक प्रवासी इटालीवा कैहेरी भारतात १६९५ पासून प्रवास करीत होता. मोगलांच्या कारभाराबद्दल तो म्हणतो की, राज्यांच्या सचिवांना आपल्या प्रांताची तपशीलवार माहिती आपल्या राजाला देण्यासाठी आठवड्याचे वेगवेगळे दिवस वाटून दिलेले होते. त्यात खानदेश अथवा बन्हाणपूरसाठी शनिवार आणि दख्खनसाठी रविवार अशी विभागणी केली होती.^९ मोगल काळात दख्खनचे सहा सुभे अथवा प्रांत बनविण्यात आले होते. १)खानदेश २)वन्हाड ३)औरंगाबाद ४)बिदर ५)विजापूर ६)हैद्राबाद इत्यादी तर खानदेश सुभ्यात १)असिर २)बागलाण ३)विजागड ४)हंडिया ५)नंदुरबार ६)जालना या जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात आला होता.^{१०} असिरगडाच्या वेढ्या प्रसंगी भडगावच्या रामजीपंताने महत्त्वपूर्ण कामगिरी केल्याने त्याला अकबराने नशिराबाद, एरंडोल, जामनेर, बहाळ आणि भडगाव ही गावे जहागिरी म्हणून दिलीत. रामजीने या भागाची भरभराट केली व भडगावलाच आपले ठाणे ठेवले. त्याच्या निधनानंतर त्याची पत्नी लाडकूबाई हिने कारभार चालविला. तिने ३०० दरोडेखोरांना ठार केल्याचा उल्लेख आढळतो. याचकाळात अबुल फझल काही काळ खानदेशचा सुभेदार होता.^{११} महाराष्ट्रात मराठ्यांनी स्थापन केलेले राज्य पेशवे काळात साम्राज्यात रुपांतर झाले. १७५२ मध्ये खानदेश सुभ्याचा बहुतांशी भाग त्यांनी आपल्या साम्राज्याला जोडला होता. त्यानंतर उर्वरित भाग १७६० मध्ये आपल्या ताब्यात आणला होता. असा खानदेशचा भाग मराठा साम्राज्य अस्ताला जाईपर्यंत मराठ्यांचा ताब्यात होता.^{१२}

पेशवेकालीन खानदेश :- सन १६९७-९८ मध्ये नंदुरबार परगण्यावर मराठ्यांनी स्वारी केली. थाळनेरचा मोगल सुभेदार हुसेन अलीखान याचा पराभव करून नंदुरबार शहर मराठ्यांनी लुटले. मराठ्यांचे चाळीस हजार सैन्य खानदेश परिसरात पसरले होते. खानदेशच्या प्रदेशातूनच मराठ्यांच्या फौजा माळव्यावर आक्रमण करीत. तसेच उत्तरेतून खानदेशमार्गे मोगल तळावर येणारा खजिना मराठ्यांनी अनेकदा लुटल्याची नोंद आढळते. बन्हाणपूर ते अजिंठा या मार्गावरही धुमश्चक्री होत असे. १६८० ते १७०७ या काळात खानदेशवर मोगलांचे बारा सुभेदार होऊन गेलेत. कोणालाही मराठ्यांचा पूर्णपणे बंदोबस्त करणे शक्य झाले नाही.^{१३} पेशवा बाळाजी विश्वनाथ यांनी सैय्यद बंधूंना मदत केल्यामुळे दख्खनमधील सहा सुभ्यांची चौथाई वसूल करण्याचा हक्क प्राप्त केला होता. परंतु निजाम उल-मुल्कने मराठ्यांना विरोध केल्यामुळे मराठा-निजाम यांच्यात संघर्ष झाला. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत निजामाशी १७५२ मध्ये ‘भालकीचा तह’ झाला. या तहान्वये मराठ्यांना गाळणा, संगमनेर आणि खानदेशचा बराच भाग निजामाकडून मिळाला. व १७६० पर्यंत संपूर्ण खानदेश मराठ्यांनी मिळविला.^{१४} १७६३ मध्ये

निजामाने माधवराव पेशव्याला दिलेल्या उर्वरित खानदेशातील सावदा हे गाव त्याने आपला मामा रास्ते यांना जहागिरी म्हणून दिले. १८१८ मध्ये इंग्रजांची सत्ता प्रस्थापित होईपर्यंत सावदा व तेथील गढी रास्ते घराण्याच्या मालकीचीच होती.^{१५} खानदेशातील मराठा सत्तेच्या काळात जहागीरदारांच्या गढ्या उभारल्या गेल्या. त्यात कदमबांडे, बारगळ, भोईटे, पवार हे मराठे सरदार खानदेशात गढ्या बांधून राहत होते.^{१६} खानदेशात मध्ययुगीन काळापासून अनेक वतनदार होते. तोरखेडे येथील कदमबांडे, शिंदखेडा येथील राऊळ, सावद्याचे देशपांडे, रावेरचे देशमुख, जळगावचे भोईटे तर नंदुरबार, बऱ्हाणपूर, पेठ, सुरगाणा इत्यादी ठिकाणीही वतनदार होते. या वतनदारांप्रमाणेच नगरदेवळा येथील पवार हेही वतनदार होते. ते खानदेशातील इतर वतनदारांपेक्षा शिवकाळापासूनचे वतनदार होते.^{१७} खानदेशात देशमुखांचे वतन मोगल काळापासून सुरु झाले. राजा अलीखान फारुकी यांच्या कारकीर्दीत सुभे खानदेशातील कोणत्याही परगण्यात देशमुखीचे वतन नव्हते. जेव्हा खानदेशात मोगलांचा अंमल सुरु झाला तेव्हापासून खानदेशातील परगण्यांवर देशमुखांची नेमणूक झाली असा उल्लेख हिजरीसन १०७९ (१६६८-६९) च्या पत्रात आढळतो. राजा अलीखान फारुकी हा १५७६ ते १५९७ या काळात खानदेशात सत्तेवर होता.^{१८} खानदेशात जे वतनदार होते त्यात कानगो हेही होते. कानगोचे वतन हे खानदेशातील वैशिष्ट्यपूर्ण वतन होते. कारण मराठा साम्राज्याचा इतर भागात कुठेच असे वतन अस्तित्वात नव्हते. ते केवळ खानदेशामध्ये अस्तित्वात होते. अर्थात हे वतन मराठा सरकारने खास बाब म्हणून निर्माण केले नव्हते. तर हे वतन मध्ययुगीन काळातील खानदेशला मिळालेल्या वतनांमध्ये मोगलांचा एक वारसाच होता.^{१९} पेशव्यांचा काळ हा प्राचीन वतनदारांना आश्रय देण्याचा होता. राजाने पूर्वी जे वतने दिली आहेत. ती पेशव्यांनी काढून टाकण्यापेक्षा ती जतन करण्याची व ती पुढे चालविण्याची राज्यसरकारची इच्छा होती हे स्पष्ट दिसते. या इच्छेमुळेच मराठा साम्राज्यात कानगोचे वैशिष्ट्यपूर्ण वतन टिकून राहिले. अन्यथा निजामाच्या पाडावा बरोबरच ते नष्ट झाले असते.^{२०} पेशव्यांच्या ताब्यात खानदेश ५८ वर्षे होता. या काळात प्रशासन व्यवस्थेत त्यांनी फारसा बदल केला नाही. पूर्वीची जी पद्धत होती तीच पुढे चालू ठेवली. ग्रामजीवन आणि सुभा प्रशासनात त्यांनी हस्तक्षेप केला नाही.^{२१} १६६४ मध्ये मोगलांनी खानदेश सुभा निर्माण केला आणि तोडरमलची प्रशासन पद्धती खानदेशात सुरु केली. मोगलांशी सामना करण्याचे अव्यवहारी धोरण मराठी राज्याचा संस्थापक छत्रपती शिवाजी राजाने पत्करले नाही. याउलट सुरतेच्या मार्गात येणाऱ्या या समृद्ध व संपन्न सुभ्यांचे संपत्तीहरण केले.^{२२} ३ जून १८१८ रोजी दुसऱ्या बाजीरावाने धुळकोट येथे इंग्रजांपुढे शरणागती पत्करली. आणि मराठ्यांचे राज्य ब्रिटिशांच्या स्वाधीन केले. या घटने बरोबरच मराठेशाही संपली आणि ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता प्रस्थापित झाली.^{२३}

संदर्भ साधने

१. देशपांडे प्र.न. “प्राचीन खानदेश”, पहा- खानदेश इतिहास, जळगाव १९९७. पृ.क्र.३५
२. देशपांडे प्र.न. उपरोक्त पृ.क्र.३६
३. देशपांडे प्र.न. उपरोक्त पृ.क्र.३६
४. देशपांडे प्र.न. उपरोक्त पृ.क्र.३७
५. कुलकर्णी अ.रा. “मध्ययुगीन महाराष्ट्र” - पूर्वोक्त पृ.क्र. २३५ आणि व्यवहारे (डॉ.) शरद “लोकपंरपरा लोकघाटी”, स्वरूप प्रकाशन औरंगाबाद, सप्टेंबर २००२. पृ.क्र.२३६
६. पाटील एम.व्ही. “कंपनी सरकारकालीन खानदेश”. शिवम प्रकाशन नंदुरबार, प्रथमावृत्ती २००७, पृ.क्र.२६-२७
७. पांडे मधुकर “खानदेशातील स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहास” १८८५-१९४७ अप्रकाशित शोध-प्रबंध १९८६ पृ.क्र.६
८. भवरे एन.जी. “प्राचीन खानदेश”, पहा- खानदेश इतिहास, जळगाव -१९९७ पूर्वोक्त पृ.क्र.६३.
९. भवरे एन.जी. “प्राचीन खानदेश”, पहा- खानदेश इतिहास, जळगाव -१९९७. पृ.क्र.६४
१०. भवरे एन.जी. उपरोक्त पृ.क्र.६४
११. जी. डी. जळगाव मुंबई १९९४. पृ.क्र.९०
१२. शहा जी.बी. “पेशवेकालीन खानदेश”, पहा- खानदेश इतिहास, जळगाव १९९७, पृ.क्र.६९
१३. पांडे मधुकर पूर्वोक्त पृ.क्र.८
१४. महाजन टी.टी. “खानदेशचा राजकीय इतिहास”, खानदेश इतिहास, उपरोक्त पृ.क्र.१३८ आणि जी.डी. जळगाव पृ.क्र.१०१
१५. डी.जी. जळगाव पूर्वोक्त पृ.क्र.१०२

१६. पाटील एस.ए “खानदेशच्या इतिहासाच्या साधनांचा शोध”, निबंध संग्रह - ३, धुळे १९९८-९९, पूर्वोक्त पृ.क्र.१३
१७. पाटील अलका “नगरदेवळेकर पवारांच्या गढीचा एक अभ्यास”, पहा- निबंध संग्रह-३, १९९८-९९ उपरोक्त पृ.क्र.४९
१८. नेहेते उज्वला जनार्दन “खानदेशातील सामाजिक जीवन” (एरंडोल - परगण्याचा कागदपत्रांच्या आधारे), निबंध संग्रह-३, उपरोक्त पृ.क्र.११४
१९. शहा जी.बी. “मराठा साम्राज्यातील कानगो वतन”, पहा- डॉ.देशपांडे प्र.न.(संपा) खानदेश इतिहास परिषद - शोध-निबंध संग्रह धुळे १९९३/९४ पृ.क्र.१४
२०. शहा जी.बी. उपरोक्त पृ.क्र.१५
२१. शहा जी.बी. “पेशवेकालीन खानदेश” पूर्वोक्त पृ.क्र. ८०
२२. कुलकर्णी अ.रा. “मध्ययुगीन महाराष्ट्र”, पूर्वोक्त पृ.क्र. २३८
२३. सौ.देशपांडे विजया प्र. “शेवटच्या पेशव्याचे शेवटचे दिवस”, पहा निबंध संग्रह, १९९३/९४ पूर्वोक्त पृ.क्र.११८.